

1. Жайворонюк В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонюк // *Мовознавство*. – 1999. – № 6. – С. 32–46. 2. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с. 3. Колоїз Ж. В. Семантичні неологізми як результат семантичної деривації // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. – Х., 2005. – № 659: Сер: філологія, вип. 44. – с. 6–11. 4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: навчальний посібник / І. М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с. 5. Кочерга О. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова / О. Кочерга, В. Кулик // *Вісник Академії наук України*. – 1994. – № 4. – С. 55–61. 6. Нецименко Г. П. Динаміка речового стандарту сучасної публічної вербальної комунікації: Проблеми. Тенденції розвитку / Г. П. Нецименко // *Вопр. лінгвістики*. – 2001. – № 1. – с. 98–132. 7. Сербенська О. Інновації у мові сучасних українських мас-медіа / О. Сербенська // *125 років Наукового товариства імені Шевченка* : зб. наук. пр. і матеріалів, присвячених ювілею товариства. – Л., 2001. – С. 158–177. 8. Ставицька Л. О. Дискурс помаранчевої пристрасті. – К. : Критика. – 2005. – № 3. – С. 3–16. 9. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – 2-ге вид., переобл. – К. : Пугач, 2005. – 388 с. 10. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (Науково-навчальне видання) : [монографія] / Ірина Дмитрівна Фаріон – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 328 с.

УДК 811,161.2':81'366

Світлана Полюга

Український Католицький Університет, м. Львів

ДЖЕРЕЛА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОРФОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Полюга С. М., 2014

У статті відображено перші спроби викладу теорії морфології, формулювання змісту її основних понять та творення перших термінів для їхнього позначення в період появи перших слов'янських граматик XVI–XVII ст.

Ключові слова: українська мова, термінологія, теорія частин мови, лексико-граматичний клас, семантико-синтаксичний критерій, морфологічний словотвір, терміносистема.

The article concentrates on the problem of the part of speech theory as a separate branch of linguistics and ways of consolidating groups of words into a system.

Keywords: Ukrainian language, terminology, parts of speech theory, lexical and grammatical class, semantic and syntactic criterion, morphological word building, terminological system.

Лінгвістична термінологія відображає національні мовознавчі традиції, і її дослідження на різних етапах підтверджує вплив на неї досягнень європейського мовознавства, що проявляється в генетичних, словотвірних змінах термінів. Саме тому теорія частин мови ще й сьогодні не є чітко пов'язаною з певною галуззю мовознавства, але традиційно частини мови розглядаються в рамках граматичного, а точніше, морфологічного опису мов. У дослідженні семантичних особливостей термінів лінгвісти акцентують на відмінностях термінології науки та технічної термінології, які зумовлені тим, що техніка з'явилася внаслідок численних спроб, емпіричних досліджень ремісників, а наука розвивалася власним шляхом, звільняючись від містичних та релігійних передумов, і лише в XIX ст. стала вагомим чинником у розвитку технічних знань. Однак, наука та техніка розвиваються паралельно як дві основні сфери діяльності людини, взаємодоповнюючи та збагачуючи одна одну.

У питаннях взаємодії загальнослов'янської і термінологічної лексики ми виходимо з викладених у цьому розділі теоретичних засад, розроблених у результаті аналізу фактичного матеріалу [5, с. 14]. Проте ця проблема залишається дискусійною, як і розуміння семантики терміна, а також шляхів розбудови термінологічних систем у плані їх унормування.

Українська граматична термінологія бере свій початок у період появи перших слов'янських граматик XVI–XVII ст., у яких виявляємо перші спроби викладу теорії морфології, формулювання змісту її основних понять та творення перших термінів для їхнього позначення. Морфологічна терміносистема того часу була заснована на ґрунті церковнослов'янської мови та у своїй основі сягала джерел античної, зокрема грецької, науки про мову. Однак вона знайшла підтримку серед українських мовознавців наступних поколінь і активно використовувалась упродовж розвитку граматичної думки в Україні. Розширенню наукових поглядів українських науковців у галузі граматичної термінології сприяли досягнення світової мовознавчої науки, коли відбулося переосмислення змісту певних лінгвістичних понять та уточнення чи нове тлумачення окремих термінів, що утворюють морфологічну терміносистему.

Про поглиблене вивчення теоретичних і практичних засад термінології та морфології сучасної української мови свідчать наукові праці Л. Булаховського, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, М. Жовтобрюха, І. Кучеренка, Г. Мацюк, І. Кочан, В. Німчука, В. Русанівського, Н. Москаленко. З невеликими оглядовими працями історії мовознавчої термінології виступили свого часу І. Огієнко, Є. Регушевський. Морфологічні терміни на сучасному етапі їх розвитку стали об'єктом дисертаційних досліджень В. Захарчин, О. Медведь, І. Ярошевич.

Мета статті полягає в комплексному висвітленні становлення української граматичної терміносистеми в аспекті сучасного національного термінотворення крізь призму античної рецепції.

Першими значущими науковими працями, що дали поштовх до розбудови українського мовознавства, вважаються «*Граматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка*» (Граам. 1591 р.) [9], «*Граматіка словенска*» Лаврентія Зизанія (Граам. 1596 р.) [2], «*Граматіки Славенскія правільное Сунтама*» Мелетія Смотрицького (Граам. 1619 р.) [3] та «*Грамматыка словенская*» І. Ужевича (Граам. 1643 р.) [4]. У XVI ст. перші староукраїнські мовознавці трактують граматику як науку, що вчить правильно говорити і писати та включає чотири розділи: орфографію (фонетико-орфографічний розділ), етимологію (вчення про частини мови, тобто власне морфологія), синтаксис (правила поєднання слів у складі речення), просодію (вчення про види наголосу та його позначення на письмі – «Адельфотес», Л. Зизаній або про віршові розміри – М. Смотрицький).

«*Граматіка*» 1591 р. довго слугувала для учнів східнослов'янських шкіл єдиним підручником грецької мови, що мав на меті підтвердити рівноцінність грецької і церковнослов'янської мов та привернути увагу сучасників до написання спеціальних граматик церковнослов'янської мови. Автори цього посібника не лише закріпили вироблену античними граматистами термінологію, а й удосконалили її та створили велику кількість нових термінів слов'янської граматичної термінології, що стали своєрідним взірцем для формування структури граматик пізніших авторів [7, с. 17].

Змін зазнав термін «*местоимя*» для позначення займенника, а багатозначний термін «*речь*», що в українській мові XVI ст. мав значення «*річ, справа, мова*» і використовувався для позначення дієслова, замінено церковнослов'янським «*глаголь*». Для називання відмінка автори «*Граматіки доброглаголиваго еллино-словенскаго языка*» (1591 р.) послідовно використовували термін «*падежь*» замість скалькованого з грецької мови терміна «*падение*». До нововведених учнями Львівської школи «Адельфотес» граматичних термінів належить також лексема «*склонение*» на заміну грецького терміна «*κλίσις*», що позначав відміну. Досить детально описано в «Граматіці» 1591 р. категорії роду і числа, а в системі дієслова – категорії *виду*, стану (*залогь*), особи (*лице*), часу (*время*), а також дієвідміну (*супружество*). Ґрунтовно опрацьовано терміни на означення розрядів займенника (*местоимя*), прислівника (*наречіє*), прийменника (*предлогь*) і сполучника (*сьюзь*).

Новий етап в історії становлення українського граматичного термінотворення ознаменувала у 1596 р. «*Граматіка словенска. Съвер(ъ)шен(ъ)наго искусства осми частій слова, и иных нуждных. Ново съставленна Л. З*» Лаврентія Зизанія (1560-і – 1632), надрукована у Вільні 1596 р. Цей систематичний підручник церковнослов'янської мови є першою спробою послідовно викласти та нормалізувати морфологію церковнослов'янської мови. Лаврентій Зизаній запозичив структуру та

теоретичну частину своєї праці із відомих граматик грецької і латинської мов [8, с. 9]. Автор подає термінологію в тому ж вигляді, що і в граматиці «Адельфотес», і хоча написана «Грамматика словенська» (1596 р.) церковнослов'янською мовою, однак відчутно простежується великий вплив тогочасної живої української мови.

Як у грецьких граматиках у «Граматиці» Л. Зизанія налічується вісім частин мови (*видовъ слова*): *различіє, имя, местоимя, глаголь, причастіє, предлогъ, наречіє, сюзъ*. Автор виокремлює «скланяємыя» (змінні) і «нескланяємыя» (незмінні) частини мови. При характеристиці артикля (*различіє*) Л. Зизаній уперше у слов'янській граматичній науці виділив новий відмінок, назвавши його «творительный». Цей відмінок абсолютно непритаманний грецькій мовній системі, проте є однією з функцій латинського аблативу. Науковець також змінив деякі терміни граматики 1591 р., запровадивши кращі варіанти (наприклад, *имя прилагасмое*) замість «налагаємое», «падеж винительный» замість «виновный»). Численні відхилення в наведених прикладах термінолексем свідчать про прагнення автора максимально наблизити «словенороську мову» до літературних східнослов'янських мов.

Систематизація Л. Зизанієм мовного матеріалу стала прикладом для створення власної оригінальної класифікації частин мови М. Смотрицьким, котрий, маючи ґрунтовнішу освіту й лінгвістичну підготовку, вихований у душі класичної граматичної традиції, глибше усвідомлював особливості слов'янської граматичної системи та краще відчував відмінності живої і літературної української мови від церковнослов'янської. «Грамматіки Славенския правилное Сунтагма» 1619 р. Мелетія Смотрицького (1577–1633) містить детальний опис складу, слова, речення. У розділі про частини мови автор усе ще наслідує вчення латинських граматиків про вісім частин мови, але відходить від цієї системи, коли відкидає невластивий слов'янській системі «артикль» («различіє») і замінює його на частину мови «вигук» («междоиметіє»). Як зазначає дослідник історіографії українського мовознавства та зокрема праці М. Смотрицького В. Німчук, «М. Смотрицький удосконалив слов'янську лінгвістичну (й узагалі філологічну) термінологію, що існувала до нього, і створив безліч нових термінів, за допомогою яких можна було адекватно засвоїти або описати мовну систему. Як термінотворець М. Смотрицький не має собі рівних в історії давньої славістики. Той факт, що величезна кількість створених і введених ним термінів у незмінному або вдосконаленому вигляді функціують й тепер у багатьох слов'янських терміносистемах ... є переконливим доказом її науковості» [7, с. 11–12]. Заслугою М. Смотрицького перед вітчизняною граматиною є те, що він перший виділив місцевий відмінок («сказательный падеж»), тим самим удосконаливши основу сучасної відмінкової системи. Як бачимо, науковець умів не лише виявити відмінності у мові, а й теоретично осмислити та оформити їх.

Видатна праця І. Ужєвича (1610-і – ?1645) «Грамматыка словенская», написана латинською мовою в останнє десятиріччя першої половини XVII ст. (1643 р.), є одним із важливих підтверджень розвитку граматичної думки в Україні того часу. Зіставне висвітлення ним багатьох граматичних явищ староукраїнської літературної мови вказує, що автор був добре обізнаний як із науковим доробком українських культурних діячів і педагогів XVI–XVII ст., зокрема із «Грамматикою» М. Смотрицького, так і з граматиною латинської мови. І. Ужєвич, дотримуючись традиційної теорії частин мови, започаткованої ще в античну добу, розрізняв у староукраїнській літературній мові вісім частин мови: *ім'я (nomen), займенник (pronomen), дієслово (verbum), дієприкметник (participium), прислівник (adverbium), прийменник (praepositio), сполучник (coniunctio), вигук (interiectio)* [4, с. 5]. Автор прагнув знайти визначальні риси цих категорій, властиві українській мові, для чого порівнював у мовах латинській, польській, рідше грецькій, а іноді й єврейській. Частина мови під назвою «ім'я», обіймає в І. Ужєвича прикметники й іменники, яким притаманні граматичні категорії роду, числа та відмінка. Категорія роду в прикметників та іменників граматично виражена в їх відмінкових закінченнях.

Саме такий підхід зумовив диференціацію І. Ужєвичем загальної граматичної категорії роду не на сім часткових родових категорій, як у М. Смотрицького, а на три: *чоловічий, жіночий і середній*. Специфічною особливістю граматики І. Ужєвича є відсутність місцевого відмінка. Але автор уводить поняття «несталого» відмінка (місцевого), який не належить до жодного з відомих відмінків, він ніколи самостійно не вживається в мові, а набуває свого повного значення лише з прийменниками «при», «на», «в»: «на обеди», «при панах», «в жєлєзи» [4, II, с. 176]. Прийменники класифікуються

науковцем за їх уживанням з певними відмінками, при цьому зазначається, що їх «може бути стільки, скільки і в латинів, але їх властивості щодо сполучення слів дуже різні. Деякі з них у латинів любляють знахідний відмінок, а слов'яни вживають їх з давальним або з родовим» (наприклад, *post cibum* – після їди) [4, II, с. 52].

Оцінюючи вчення про частини мови у «*Грамматиці словенській*» І. Ужєвича загалом, зауважимо, що її автор, хоч і перебував під впливом античної традиції, виявив достатню самостійність в описі граматичних категорій староукраїнської літературної мови та у прагненні визначити саме ті з них, які їй властиві, виявити форми, у яких вони реалізувалися. Це свідчить про широку ерудицію І. Ужєвича в сучасній йому граматичній теорії і глибоке знання об'єкта, вперше ним включеного до граматичного опису.

Закріпивши на слов'янському мовному ґрунті вироблену ще в античних граматиках термінологію, давньоукраїнські мовознавці творчо використали її та створили велику кількість нових термінів з урахуванням особливостей рідної мови, які впродовж наступних століть активно використовували українські вчені [1, с. 29]. Діяльність граматиків давньої доби позитивно вплинула, зокрема, на формування граматичного вчення про частини мови, властиві їм граматичні (морфологічні) категорії й форми, а, отже, і на вироблення відповідної термінології.

Лінгвістична термінологія формується упродовж усієї історії мовознавства і відображає не лише зміну поглядів на мову, не лише відмінності вживання слів лінгвістичного характеру в різних школах і напрямках мовознавства, а й різноманітні національні мовознавчі традиції. Зміст частин граматики в ранніх працях переважно не відповідає їх назвам, бо поряд із морфологією містяться відомості про словотвір і лексикологію; синтаксис також включає елементи лексикології, стилістики, риторики, тобто до складу української граматичної терміносистеми того часу входять терміни фонетики, орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису та інших філологічних дисциплін.

До важливих завдань мовознавчої науки в галузі вивчення окремих терміносистем та підсистем належить простеження шляхів їх формування, а також визначення основних етапів у процесі розвитку мови і науки про неї. Мовознавча наука є впорядкованою системою знань, що має свій об'єкт дослідження, свою проблематику вивчення, випрацювану та закріплену науковою практикою систему понять і термінів для їхнього позначення, а також стабільні та перспективні методи наукового дослідження [8, с. 15]. Лише науковці другої половини XIX ст. починають більше уваги приділяти звукам мови, і у зв'язку з цим виокремлюється новий розділ граматики – фонетика, а згодом учення про будову слова – словотвір. Вітчизняне граматичне вчення на кожному етапі розвитку становить певний конгломерат різноаспектних філологічних знань, понять та термінів.

1. Вихованець І. *Теоретична морфологія української мови : академічна граMATика української мови* / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
2. *Грам. 1596 – «Граматіка словенска»* Л. Зизанія [Електронний ресурс] / Лаврентій Зизаній. – Режим доступу: <http://www.izbornyk.org.ua/ukrpoetry/anto15.htm#lz2>.
3. *Грам. 1619 – «Граматіки славенския правліное сунтагма»* М. Смотрицького [Електронний ресурс] / Мелетій Смотрицький. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>.
4. *Грам. 1643 – «Граматыка словенская»* І. Ужєвича. – Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // У кн. : *Граматика слов'янська І. Ужєвича ; підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький*. – К. : Наук. думка, 1970. – 459 с.
5. Кияк Т. Р. *Проблеми лінгвістичного упорядкування термінології* / Тарас Романович Кияк // *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. пр. – Вип. VI. – К. : КНЕУ, 2005. – С. 13–17.
6. Лукин О. *К обоснованиям общих и типологических проблем теории частей речи* / О. Лукин – М. : Academia, 2003. – 228 с.
7. Німчук В. В. *Основоположене значення «Граматіки» Мелетія Смотрицького у вітчизняному мовознавстві* / Василь Німчук // *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : матер. симпоз.* – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
8. Полюга С. М. *Греко-римська традиція у становленні української граматичної термінології (на матеріалі морфології)* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.14. / С. М. Полюга – К., 2013. – 19 с.
9. *Adelphotes: die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik.* – Lviv-Lemberg, 1591 / das Faksimile erweiterte Aufl. – München : Sagner, 1988. – 226 S.